

УДК 338.48-6:355:725.945

DOI <https://doi.org/10.32782/geochasvnu.2024.3.13>

Андрій Гуда

аспірант кафедри країнознавства і туризму,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
gudaandrey@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1466-8865>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

Анотація. У статті розглянуто сутність воєнного туризму та його роль у формуванні ідентичності, сприйнятті культури, функціонуванні економіки. Висвітлено поняття та терміни, пов'язані з воєнними подорожами. Зазначено, що термін «воєнний туризм» охоплює ширший дискурс порівняно з військовим туризмом. У статті розглянуто також терміни, що пов'язані з цим видом туризму, зокрема «туризм пам'яті», «постконфліктний туризм», «гарячий воєнний туризм», «туризм поля бою», «темний туризм», «військове паломництво» тощо. На практиці такі подорожі виявляються у різних формах. Існують також численні туристські мотивації, що дає змогу формувати видову структуру цього виду туризму. Під час дослідження використано різні наукові підходи для розуміння воєнного туризму. Окреслено зв'язки та взаємодії між війною та туризмом. Окрема увага приділена розвитку дестинацій після конфліктів.

Ключові слова: воєнний туризм, туризм і війна, постконфліктний туризм, концепція, меморіалізація, підходи, військовий туризм.

Huda Andrii. CONCEPTUAL ASPECTS OF WAR TOURISM

Abstract. The purpose of the article is to elucidate issues of war tourism discourse, as well as conceptualization of war tourism. This research has established that the term “war tourism” encompasses a broader discourse compared to “military tourism”. The tourismological understanding of war tourism necessitates various approaches, incorporating historical, geospatial, anthropological, sociological, psychological, philosophical, linguistic, ethical, economic ones. Each of them reveals different aspects of war tourism and contributes to the formation of its comprehensive and holistic insight. In addition, other terms related to war tourism, including “commemorative tourism”, “memorial tourism”, “post-conflict tourism”, “hot war tourism”, “battlefield tourism”, “dark tourism”, “beligerative landscapes”, “military pilgrimage”, “phoenix tourism”, “re-enactment” have been explored.

Practical manifestations of war tourism span different forms and multifaceted motivations. Moreover, war journeys can be conditionally divided into the following groups: war-historical, war-event, war-adventure, war-pilgrimage tourism products. In fact, the delineation of these groups is not distinct, as various war travels often incorporate historical, event, adventure, pilgrimage, entertainment, educational, extreme and other components.

Additionally, the examples of post-war restoration of tourism destinations have been reviewed. The post-conflict tourism development has various implementation forms, such as total destination revalorization, which involves new war heritage, or development of hybrid tourism products combining pre-conflict legacy with acquired one. The final stage of recovery from conflict could involve forming a mature destination with niche markets.

Furthermore, the complex interactions and diverse relationships between war and tourism have been analyzed. The novelty of the research lies in the multidisciplinary approach to the study of war tourism. The specific structure of this type of tourism has been proposed, and the main terms related to war travels have been clarified.

Key words: war tourism, tourism and war, post-conflict tourism, conception, memorialization, approaches, military tourism.

Актуальність теми дослідження. Процес становлення України та її державності варто розглядати у контексті конкретного географічного простору, в якому взаємодія різноманітних елементів ландшафту впливає на складний процес формування української ідентичності. Географічне розташування України зумовлює наявність певних ресурсів (як природного, так і культурного походження), а також динаміку природного й антропогенного ландшафту.

Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 р., а загострилася у 2022 р., набуває екзистенційного наповнення. У цій війні фундаментальним завданням України виступає збереження

державного суверенітету. Воєнні дії спричинили велику кількість негативних явищ, зокрема міграційну кризу, погіршення економічного становлення, особисті трагедії українців, масові поховання, великої шкоди зазнали природні комплекси України. За період з 24 лютого 2022 р. до 25 січня 2024 р. країна-агресор зруйнувала або пошкодила 902 об'єкти культурної спадщини, зокрема 124 пам'ятки національного значення і 708 пам'яток місцевого значення [1].

За оцінкою ЮНЕСКО, станом на 14 лютого 2024 р. для відновлення культурних об'єктів та туристичної індустрії протягом наступного десятиліття Україні знадобиться майже 9 мільярдів доларів. Фахівці організації підрахували, що загальна вартість знищених культурних об'єктів і тисяч інших культурних цінностей по всій країні становить майже 3,5 млрд доларів [2].

Осмислення цих подій разом із поглядом у минуле відіграє важливу роль у розбудові повоєнного туризму та культурної спадщини українців. У цьому контексті воєнний туризм для подорожнього стає не лише інструментом вивчення історії, а й способом активної участі у формуванні національної свідомості та зміцненні духовних зв'язків усередині суспільства, а також уможливорює участь в економічному відтворенні.

Подорожі з воєнним змістом привертають увагу дослідників, які розглядають різні аспекти цього явища, однак дослідження воєнного туризму є досить молодим напрямом, що призводить до термінологічної невпорядкованості у науковій літературі, журналістиці, публіцистиці тощо. Це викликає потребу в систематизації термінології для подальшого розвитку зазначеної сфери.

Важливим є розуміння загального предметного поля, навколо якого обговорюються воєнні подорожі та атрибути таких подорожей.

Розбудова туризму після конфліктів визнається як один із ключових факторів у сталому розвитку геопростору та можливості його ревалоризації після воєнних подій.

Стан вивчення питання з аналізом основних праць. Воєнний туризм є об'єктом досліджень у різних наукових напрямках. Теоретичні та практичні матеріали сприяють усвідомленню та вивченню різних аспектів воєнного туризму. Учені розглядають його просторові, історичні, соціальні, культурні, економічні, етичні та інші характеристики.

Питанням теорії воєнного туризму присвячені праці С. Ryan [3], R. Butler, W. Suntikul [4], J. Eade, M. Katić [5], M. Hrusovsky, K. Noeres [6], D.W. Lloyd, V.L. Smith, P. Jagyasi. Серед вітчизняних вчених проблематику сутності та теоретичного розкриття цього виду туризму студіювали М. Кляп, Ф. Шандор [7], О. Любіцева, І. Винниченко, В. Кіптенко, Д. Каднічанський, М. Каднічанська [8], В. Кушнар'ов, О. Поліщук [9], Н. Барвінок [10], М. Лущик, І. Смирнов та ін. Дослідження ландшафтів, які залишаються після воєн, здійснювали Г. Денисик, А. Кизюн, В. Канський [11], О. Семеряга.

Проблемні питання воєнної термінології розглядали О. Лисенко, О. Гуржій та Р. Пилявець [12]. Особливостям подорожей під час воєнного та геополітичного конфлікту приділяли увагу А. Зарубіна, Е. Сіра та Л. Демчук [13], М. Piekarz [14], S. Pedersen, C. Noack [15].

Дослідження післявоєнного відновлення туристичної галузі іншими країнами проводили Z. Kassouha [16], R. Zwigenberg, D. Venter, В. Бойко, Н. Далевська, Л. Божко. Шляхи розвитку повоєнних дестинацій досліджували S. Boyd, M.V. Reddy, S. Kulshreshtha, M. Nica [17].

У контексті російсько-української війни актуальним стає постконфліктне відновлення туристичної сфери на території України. Це питання досліджували Т. Тимошенко, В. Антоненко, Г. Заваріка, А. Моца, С. Шевчук, Н. Серета [18], В. Пацюк, О. Корнус, Н. Венгерська, В. Холодок, М. Reimann, Н. Palang [19], С. Уліганець, Л. Марценюк, Т. Чаркіна, Н. Чернова, С. Batmanghlich [20].

Концептуальну базу меморіалізації російсько-української війни, зокрема у Київській області, розробляють співробітники Державного агентства розвитку туризму України, Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури, Міністерства культури та інформаційної політики України, Київської обласної військової адміністрації, Українського інституту національної пам'яті, а також представники територіальних громад Київщини, ГО «Музей сучасного

мистецтва», члени платформи пам'яті “Past/Future/Art”. Кінцева мета спільної роботи – створення мапи локацій, які стануть новими форпостами національної пам'яті, до яких у майбутньому приїжджатимуть багато українців та іноземців [21].

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є висвітлення проблемних питань дискурсу воєнних подорожей, а також концептуалізація воєнного туризму й аналіз різних підходів до вивчення воєнного туризму. Дослідження також передбачає розгляд різних форм виявлення воєнного змісту в туризмі, висвітлення соціокультурного значення таких подорожей, а також вивчення постконфліктного розвитку.

Методи та матеріали дослідження. Воєнний туризм потребує системного, цілісного та мультидисциплінарного аналізу для розуміння його сутності, проявів та впливу. Під час дослідження наріжними є загальнонаукові методи, зокрема аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, абстрагування, спостереження, метод класифікації. Для окреслення інтегрального змісту воєнного туризму розглянуто теоретичні та практичні напрацювання вчених різних напрямів та наукових шкіл. Також використано спеціальні методи, які розкривають воєнний туризм через різні підходи до його вивчення, наприклад історичні, філософські, методи географічних досліджень тощо. Для наочного вивчення об'єктів, явищ та процесів використано метод польових досліджень. Матеріали викладені за допомогою логічного та описового методів.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Воєнний туризм – подорожі до місць, пов'язаних із воєнним або військовим змістом. Цей вид туризму свідчить про зацікавленість туристів у воєнній тематиці та віддзеркалює зусилля туристичних операторів, агентств, громад, закладів гостинності, влади, транспортних компаній тощо. Розвиток інфраструктури, пов'язаної з цим видом туризму, сприяє зростанню популярності подібних маршрутів. Воєнний туризм може мати значний економічний вплив на розвиток регіонів.

Важливим є розуміння щодо використання термінів «воєнний» і «військовий». Термін «воєнний» частіше застосовується для опису різних аспектів воєнного конфлікту, його історії, соціальних та культурних наслідків. З іншого боку, термін «військовий» переважно використовується для опису конкретних елементів, пов'язаних з організацією та діяльністю збройних сил.

В англійській мові термін “war” зазвичай вживається для опису самого конфлікту, бойових дій та наслідків подібно до терміну «воєнний» українською мовою. Водночас термін “military” більше асоціюється з аспектами, пов'язаними зі збройними силами, військовою технікою та організацією, тотожний використанню терміна «військовий» в українській мові. Однак в обох мовах існує перекриття використання термінів у певних контекстах, тому використання конкретних номінацій може залежати від специфіки дослідження, зовнішнього середовища та інтенцій автора, певної наукової школи тощо.

О. Гуржій та Р. Пилявець зауважують, що військо виступає лише одним зі складників, що беруть участь у війні. А головним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної наук є саме війни, а не військо [12]. Автори підкреслюють, що війна може містити в собі не лише використання збройних сил, а й інші види боротьби (ідеологічна, дипломатична, економічна, політична, інформаційна, психологічна боротьба). Саме тому прикметник «воєнний» є ширшим, ніж «військовий», адже воєнний дискурс охоплює предметну сферу військового дискурсу та включає багатоманітний спектр як лінгвістичних (термінологія, фразеологізми), так і позалінгвістичних елементів (оборонна архітектура, музейні експозиції, меморіали, вплив бойових дій на цивільне населення тощо).

Термін «військовий туризм» обмежений і використовується переважно для опису туристичних продуктів, пов'язаних саме зі збройними силами, військовою технікою та військовою справою.

Водночас терміни “war tourism” та “military tourism” більше орієнтуються саме на воєнне наповнення. У науковому дискурсі також послуговуються іншими термінами, наприклад “commemorative tourism”, “memorial tourism”, “post-conflict tourism”, “dark tourism”, “battlefield tourism”, “hot war tourism”, які відображають різноманітні аспекти та підходи до теми воєнного туризму.

«Туризм пам'яті» (“commemorative tourism”, “memorial tourism”) – вид туризму, спрямований на відзначення та вшанування пам'яті про події минулого, зокрема воєнні конфлікти та трагедії. Також він ставить своєю метою не лише відвідування місць воєнних подій, а й активну участь у ритуалах пам'яті, церемоніях та заходах, спрямованих на вшанування загиблих. Важливо зазначити, що мета такої подорожі може бути різною й не обов'язково пов'язаною з війнами. Наприклад, відвідування туристами Національного музею та меморіалу 11 вересня у Нью-Йорку. У цьому випадку туристи виявляють підтримку та співчуття до тих, хто постраждав у терористичному акті, а також відзначають символічне значення місця для нації.

«Постконфліктний туризм» (“post-conflict tourism”) охоплює туристичну діяльність, що відбувається в районах після завершення конфліктів або війн. Він зазвичай акцентується на процесі відновлення та реконструкції після війни, а також на місцевій відбудові через туризм.

Постконфліктний туризм проявляє себе у різних формах та видах, відзначаючи різноманітність туристичних продуктів, що пропонуються на певних понівечених територіях. Такі продукти можуть бути насичені воєнним змістом та історією певного конфлікту, однак вони також можуть включати культурні, пляжні або інші продукти туризму, які були популярні на цих територіях до початку бойових дій. Постконфліктний туризм не завжди спрямований лише на відвідування місць трагедії. Проте для ефективної комунікації зі світом та між собою громади повинні додавати до туристичних продуктів історії конфліктів, намагаючись створювати комплексний туристичний продукт. Такий підхід дає змогу зберегти та використати культурну спадщину території, покращити місцеву економіку та сприяти примиренню й відновленню після конфлікту. Повоєнний туризм може стати важливим інструментом для переосмислення міжнародного сприйняття території та допомогти у побудові миру та злагоди.

У сучасному дослідницькому середовищі спостерігається зростання інтересу до аналізу та оцінки процесів постконфліктного відновлення та розвитку територій, які нещодавно перебували або перебувають зараз в епіцентрі конфліктів (Південна Корея, В'єтнам, Єгипет, Кіпр, Шрі-Ланка, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Сирія, Ізраїль, Україна), а також до країн, на території яких бойові дії відбувалися раніше (Франція, Німеччина, Польща, США) [3–5; 14–17].

Зокрема, цікавим є дослідження повоєнного відновлення туризму в Боснії і Герцеговині. Z. Kassouha зосереджується на двох містах цієї країни – Мостарі та Сараєві [16]. Було виявлено, що ці два населених пункти по-різному пристосувалися до нових реалій та туризму після війни. У Мостарі воєнна спадщина ще не має чіткого оформлення. До того ж наразі не напрацьовані спільні інтерпретації та підходи до меморіалізації конфлікту. Місто поляризоване між двома різними громадами – хорватами та боснійцями, які мають різні погляди на характер війни [16].

У Сараєві процес інтерпретації подій війни відбувається більш активно. Місто залучає туристів до екскурсій по місцях пам'яті, сприяючи розумінню минулого. Сараєво стає центром рефлексії, де туристи можуть отримати унікальний емоційний досвід. В Історичному музеї Боснії і Герцеговини розміщена експозиція «Сараєво в облозі», яка являє собою опис повсякденного життя жителів столиці в роки облоги (1992–1996). Це життя показано в кількох аспектах: предмети побуту місцевих мешканців, культурні заходи, які організовувалися під час облоги, «імпровізації» містян, щоб вижити (щоб зігрітися, забезпечити транспорт без пального, отримати провізію, лікувати поранених) [16].

Дослідник розрізняє збережену, реабілітовану спадщину минулих епох, нову спадщину (таку, яку набули у процесі та результаті конфлікту), а також гібридну (історичну спадщину, символічна цінність якої була змінена конфліктом) [16].

Науковці S. Boyd, M.V. Reddy, S. Kulshreshtha та M. Nica досліджували еволюцію дестинацій від початку до завершення воєнних дій, а також виокремили різноманітні можливості для розвитку туризму після конфліктів [17]. Загальна мета дослідження полягала в тому, щоб запропонувати структуру під назвою «Спектр можливостей постконфліктного туризму»

(POSTOS – Post-conflict tourism opportunity spectrum), яка визначає низку критичних факторів і можливостей, які необхідно враховувати, якщо дестинація прагне відновитися після бойових дій (наприклад, безпеку подорожування та місць призначення, розуміння того, як туристи сприймають постконфліктні напрямки, тип і різноманітність туристичних атракцій, ринки та їхні характеристики, рівень можливих інвестицій, моделі структури управління, а також рівень стійкості та здатність дестинації адаптуватися до змін) [17].

У своєму дослідженні науковці виокремлюють стан розвитку туризму перед виникненням конфлікту, під час самого конфлікту, а також розглядають можливі сценарії розвитку після закінчення воєнних дій. Перший сценарій передбачає виникнення та еволюцію унікальної фази «фенікса» (phoenix tourism) до «гібридного» (hybrid) стану розвитку між «феніксом» та «нормалізованим» (normalised) туристичним напрямком. У цьому сценарії акцент зроблений на туристичний маркетинг та формування ідентичності через нові туристичні продукти, що залишилися після конфлікту. Другий сценарій передбачає розвиток, який починається з «гібридного» стану відбудови туризму шляхом відновлення та маркетингу вже існуючих до конфлікту продуктів (наприклад, пляжний туризм, культурний туризм, історичний туризм тощо) [17].

Постконфліктна ера розвитку туризму розділяється на три відмінні форми потенційного зростання. Розвиток «фенікс-туризму» виявляється у відновленні, а також тісно пов'язаний з елементами самого конфлікту у вигляді нових об'єктів, турпродуктів та вражень воєнного змісту. Фаза «гібридного» розвитку додає відбудову минулого культурного та спадкового базису, тоді як фаза «нормалізації» сприяє розвитку багатьох ніш із диверсифікованими продуктами. Остання форма часто асоціюється зі зрілими дестинаціями, що були поза конфліктами або де будь-який конфлікт відбувся за межами живої пам'яті населення [17].

«Темний туризм» (“dark tourism”) спрямований на відвідування місць, пов'язаних зі смертю, трагедіями, стражданнями та іншими негативними аспектами людського буття. Темний туризм може включати в себе відвідування поховань військових, концентраційних таборів, місць скоєння воєнних злочинів тощо.

Ці номінації розширюють уявлення про воєнний туризм, звертаючи увагу на пам'ять про воєнні події, відновлення після конфлікту та на темні аспекти людської історії.

Воєнний туризм необхідно розглядати у всій багатоманітності його проявів, враховуючи такі фактори: стан театру бойових дій, стадію життєвого циклу конфлікту, ризики для туристів, туристські цілі тощо. Воєнний туризм передбачає існування «гарячого воєнного туризму» (“hot war tourism”), відображаючи подорожі до актуальних «гарячих» точок земної кулі. У цей час дестинація переважно втрачає туристичну привабливість. Це відображається у зменшенні потоку туристів, а також у погіршенні іміджу місцевості як безпечної, втім важливим є накопичення потенціалу стійкості дестинації навіть в умовах жаху війни. Попри це, воєнний туризм також включає в себе «постконфліктний туризм». Він спрямований на відновлення та розвиток туристичної індустрії у регіонах, що пережили конфлікти.

Форми воєнного туризму зумовлені тривалістю подорожі, віком та кількістю учасників, характером організації, способами пересування та розміщення тощо.

До того ж активно вивчалася видова різноманітність воєнного туризму [3; 7–10]. Враховуючи наявні дослідження, а також власні вишукування, можна виокремити такі ключові групи туристичних продуктів.

1. Група воєнно-історичних туристичних продуктів. Вона охоплює відвідування історичних місць, музеїв, що мають експонати воєнної тематики, пам'ятників, меморіалів, які присвячені минулим подіям та учасникам конфліктів.

Історичні місцевості, де відбувалися збройні конфлікти, привертають увагу як об'єкти «туризму поля бою» (“battlefield tourism”). Цей вид туризму передбачає відвідування місць видатних битв та зв'язяг, наприклад поля битв під Ватерлоо або Верденом. У подібних місцях можуть організовуватися історичні реконструкції подій.

До того ж об'єктами воєнно-історичної спадщини є різноманітні ДОТи, казарми, траншеї, бункери, ескарпи, каземати, військові кораблі, військові літаки й аеродроми, ангари, захисні лінії, фортеці, оборонні замки з бастіонами тощо.

Некрополі або місця поодиноких чи масових поховань військових, які загинули внаслідок бойових дій, також є об'єктами інтересу для відвідувачів.

2. Група воєнно-подієвих туристичних продуктів. Вона включає в себе виставки, фестивалі, конференції мілітарного змісту та реконструкції бойових подій. Активно привертають увагу туристів тематичні паради та святкування, наповнені загальним воєнним контекстом.

«Реконструкція» (“re-enactment”), що є частиною цієї групи турпродуктів, включає в себе відтворення реальних бойових дій під час фестивалів і шоу. Цей ретроспективний погляд на події допомагає краще зрозуміти суть та причини конфлікту, пробуджує патріотичні відчуття. Шляхом участі або спостереження відбувається дослідження природи агресії, аспектів оборони та військової справи. Проте важливо підкреслити, що реконструкції воєнних подій можуть бути потенційно небезпечними через використання піротехніки та зброї.

3. Група воєнно-пригодницьких турпродуктів пропонує відпочинок із використанням мілітарного спорядження та в умовах підготовки військових, а також для навчання правильному використанню військової техніки.

Частиною цих продуктів є різноманітні імітації бойових сценаріїв в ігрових формах, як-от пейнтбол, страйкбол, лазертаг та інші, що дає змогу учасникам відчувати атмосферу реальних бойових дій і розвивати тактичні навички у небезпечному просторі.

Активний відпочинок із використанням військового спорядження або на військовій техніці, зокрема танках, літаках, бойових машинах піхоти (БМП), бронетранспортерах (БТР), бойових розвідувально-дозорних машинах (БРДМ), сприяє підвищенню зацікавленості у військовій тематиці та службі у збройних силах.

4. Група воєнно-паломницьких турпродуктів. «Військове паломництво» (“military pilgrimage”) спрямоване на вшанування військової служби та пам'яті, що залишається після конфліктів. Це подорожі, які здійснюють військовослужбовці, наприклад, відвідування комбатантами французького міста Лурд. Після завершення Другої світової війни паломництва військових до цього міста, в яких брали участь представники збройних сил Франції та Німеччини, а також військові представники Західної Європи та Північної Америки, мають не лише релігійне наповнення, а й воєнне, миротворче, комунікативне, геополітичне тощо. Протиріччя перекриваються наголосом на колективній єдності через дискурси, що походять від релігійних та військових інституцій [5].

Крім того, паломництво може мати глибший сенс та передбачати відвідування сакральних та культових місць, таких як місця битв або меморіальні комплекси, пов'язані зі смертю близьких чи відомих осіб.

Ці групи не мають чітких меж, адже на практиці різні турпродукти воєнного змісту можуть мати історичну, подієву, пригодницьку, паломницьку, розважальну, освітню, екстремальну та інші складові.

Інтегральний туризмологічний зміст воєнного туризму передбачає широке бачення його концептуального каркасу. Аспекти воєнного туризму вивчаються дослідниками різних наукових напрямів, зокрема крізь історичні, антропологічні, соціологічні, економічні, етичні, ландшафтознавчі та інші підходи [3; 4; 7; 8; 11; 15; 17; 20].

1. Історичний підхід. Цей напрям дослідження воєнного туризму включає в себе вивчення історичних подій, битв, воєнних стратегій та власне самого воєнного туризму минулих епох. Дослідники мають змогу представити історію воєн та воєнного туризму шляхом ретельного вивчення історичних джерел, архівних документів тощо. Це дає можливість інтерпретувати історичні колізії, зрозуміти контекст воєнних подій та їхній вплив на культуру та суспільство.

2. Антропологічний підхід. Воєнний туризм також має антропологічний зміст. Він полягає у тому, що воєнно-туристичні продукти сприймаються з огляду на їхню людиновимірність. Вивчення цієї сторони дає змогу зрозуміти різні аспекти військової культури, способи адаптації в умовах війни, простежити лімінальну природу війни тощо.

3. Соціологічний підхід. Соціологічний погляд включає дослідження соціальних взаємодій, аналіз впливу війни та воєнного туризму на спільноту, визначення підходів до меморіалізації, формування картини соціальної реальності під час конфлікту та після його завершення.

4. Економічний підхід. Економічний підхід розглядає воєнний туризм як елемент економіки та підприємницької діяльності. Вивчення економічних аспектів дає змогу оцінити вплив воєнного туризму на розвиток дестинацій, прибутковість туристичної індустрії, ефективність інвестицій у воєнний туризм, визначити зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на становлення галузі, окреслити необхідні маркетингові заходи тощо.

5. Етичний підхід. Етичний підхід до тематики воєнного туризму допомагає досліджувати моральні аспекти подорожування, зокрема повагу до пам'яті загиблих та уникнення надмірної комерціалізації пам'яті війни. До того ж це включає етичні норми поведінки туристів, уважне ставлення до місцевого населення та ветеранів, усвідомлення екологічних нормативів навантаження на дестинацію.

6. Лінгвістичний підхід. Мовознавці розглядають аспекти використання мови та мовних засобів у контексті різних дискурсів, пов'язаних із воєнним туризмом, наприклад, які слова, терміни та символи краще застосувати, а також як вони використовуються для побудови ідентичності та формування історичного наративу.

7. Хорологічний підхід. Просторова концепція допомагає вивчати різноманітні місця, включаючи поля битв, фортеці, меморіальні комплекси, поховання та інші об'єкти. Важливим є усвідомлення того, що певний набір просторових ознак може відіграти конкретну роль у воєнній історії та здійснити безпосередній вплив на перебіг бойових дій. Вивчення туристичних об'єктів мілітарного змісту з географічного погляду дає змогу простежити вплив війни на природне середовище та антропогенні ландшафти.

Особливої уваги заслуговують вишукування щодо белігеративних ландшафтів (від лат. *beligero* – вести війну) – ландшафтних комплексів, що сформувались у процесі підготовки та ведення воєнних дій, проведення військових навчань, випробовування зброї тощо. Частиною таких комплексів можуть бути укріплені райони, обваловані городища, окремі оборонні вали й рови, сторожові кургани, окопи й вирви від вибухів, бліндажі тощо. Людина прагнула раціонально «вписати» оборонні споруди у наявні ландшафти, оптимально використавши можливості навколишнього природного середовища. Значна частина замків, фортець, городищ приурочена до мисів, останців, окремих гір, придатних до оборони долин річок, балок тощо [11].

Просторовий підхід до вивчення воєнного туризму дає змогу досліджувати взаємозв'язок між географічними об'єктами та воєнною історією. Цей підхід відкриває широкі можливості для використання картографічного методу. Такі карти можуть включати різноманітні об'єкти, а саме поля битв, меморіали, музеї, фортеці та інші місця історичного та культурного значення, пов'язані з воєнними подіями. Створення карт з об'єктами та маршрутами воєнного туризму вимагає комплексного підходу та використання різноманітних джерел даних, застосування географічних інформаційних систем тощо. Такі карти можуть бути використані як інструмент підвищення обізнаності про історичну спадщину, а також залучати увагу до місць, які часто залишаються непоміченими або недооціненими.

8. Філософський підхід. Філософський підхід до воєнного туризму відкриває глибокі та важливі аспекти, які дають змогу розуміти сутність цього явища через різні філософські вчення. Наприклад, феноменологічний підхід допомагає розуміти конкретні елементи воєнного туризму, які враження вони викликають та які смисли туристи надають таким подорожам. Герменевтичний підхід відкриває різні шляхи тлумачення воєнних подорожей залежно від

культурних, історичних та особистісних контекстів. Екзистенціальний підхід допомагає усвідомити те, як вибір туриста стає виразом його існування та відношення до минулого, а також як ці подорожі впливають на його особистісний розвиток та самопізнання.

9. Психологічний підхід. Психологічний підхід до воєнного туризму охоплює різноманітні аспекти емоційних переживань туристів під час їхніх подорожей до місць воєнних подій. Подорожні можуть стимулювати широкий спектр емоцій, включаючи смуток, тривогу, захоплення. Для багатьох туристів ця подорож стає шляхом вшанування пам'яті загиблих, пошуком рефлексії над минулим та історією.

Водночас емоційні потрясіння комбатантів, які відвідують місця своїх колишніх битв та бойових дій, можуть бути надзвичайно складними. Вони використовують ці моменти для вшанування пам'яті побратимів та виявлення поваги до тих, хто втратив життя під час бойових дій. Військові можуть відчувати стрес, тривогу, відчуженість або навіть провини під час зіткнення зі спогадами та реаліями воєнного минулого.

Висновки. Усвідомлення воєнного туризму у всій багатоманітності його проявів та його ролі у формуванні ідентичності, історичного нарративу, сприйнятті культури – це ті базові елементи, від яких повинні виходити посадовці під час розбудови галузі воєнного туризму в Україні.

Термін «воєнний туризм» є ширшим за своїм дискурсом порівняно з «військовим туризмом» й охоплює історичні, культурні, соціальні, психологічні, культурологічні, антропологічні та інші аспекти, пов'язані з воєнними подіями.

Вивчення концептуальних аспектів воєнного туризму повинно здійснюватися за допомогою різних підходів із застосуванням різних методів. У статті розглядаються поняття та терміни, що пов'язані з воєнним туризмом, зокрема “commemorative tourism”, “memorial tourism” («туризм пам'яті»), “post-conflict tourism” («постконфліктний туризм»), “hot war tourism” («гарячий воєнний туризм»), “battlefield tourism” («туризм поля бою»), “war tourism” («воєнний туризм»), “military tourism” («військовий туризм»), “dark tourism” («темний туризм»), “beligerative landscapes” («белігеративні ландшафти»), “military pilgrimage” («військове паломництво») тощо.

Увага науковців сконцентрована на різних проявах взаємодії війни та туризму, зокрема повоєнному відновленні туристичних дестинацій. Вивчення прикладів ревалоризації, тобто занепаду, територій після конфліктів сприяє виробленню підходів до інтерпретації воєнної спадщини. Стан розвитку туризму після війни має різні сценарії та форми реалізації (наприклад, тотальне відновлення дестинації з залученням нової воєнної спадщини або реабілітація історичної спадщини та вибудовування «гібридних» турпродуктів, які поєднують класичне та нове надбання). Фінальним етапом виліковування від наслідків конфлікту стане формування зрілої дестинації з нішевими ринками.

На практиці воєнний туризм виявляється у різних формах, поділених на основі тривалості, характеру організації, кількості та віку учасників, за способами пересування та розміщення тощо. За метою воєнні подорожі можна умовно поділити на такі групи туристичних продуктів: воєнно-історичні, воєнно-подієві, воєнно-пригодницькі, воєнно-паломницькі турпродукти. Цікавість до воєнного туризму може бути різноманітною й включати численні мотивації. Існують туристичні продукти воєнного змісту, що поєднують у собі різні складники, зокрема розважальний, освітній, екстремальний, подієвий, історичний, пізнавальний тощо.

Туризмологічне розуміння воєнного туризму передбачає широкий спектр наукових підходів, зокрема історичний, антропологічний, соціологічний, економічний, етичний, лінгвістичний, хорологічний, філософський, психологічний підходи. Кожен із них розкриває різні аспекти воєнного туризму та допомагає формуванню його комплексного та цілісного усвідомлення.

Новизна дослідження. У статті застосовано мультидисциплінарний підхід до дослідження воєнного туризму, запропоновано видову структуру цього виду туризму, а також висвітлено основні терміни, що пов'язані з воєнними подорожами.

Список використаних джерел:

1. Через російську агресію в Україні постраждали 902 пам'ятки культурної спадщини. URL: <https://mcip.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-902-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/> (дата звернення: 16.02.2024).
2. Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> (дата звернення: 16.02.2024).
3. Ryan C. (Ed.). *Battlefield Tourism* (1st ed.). *Routledge*. 2007. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780080548340>
4. Butler R., Suntikul W. (Eds.). *Tourism and War* (1st ed.). *Routledge*. 2012. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203107706>.
5. Eade J., Katić M. (Eds.). *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* (1st ed.). *Routledge*. 2017. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315595436>.
6. Hrusovsky M., Noeres K. *Military tourism. The long tail of tourism: holiday niches and their impact on mainstream tourism*. Wiesbaden: Gabler, 2011. P. 87–94.
7. Шандор Ф.Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму : підручник. Київ : Знання, 2013. 334 с.
8. Каднічанський Д., Каднічанська М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід* : матеріали XIV Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 9 жовтня 2020 р. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. С. 132–138.
9. Кушнар'єв В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрям екстремального та пізнавально-розважального туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія «Туризм»*. 2018. № 1. С. 107–118.
10. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2022. Вип. 18 (2). С. 206–217. DOI: 10.15330/apred.2.18.206-217.
11. Денисик Г.І., Кізюн А.Г., Канський В.С. Белігеративні ландшафти України. *Український географічний журнал*. 2023. № 3. С. 23–34. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.03.023>.
12. Гуржій О., Пилявець Р. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. Вип. 12. С. 19–24.
13. Зарубіна А.В., Сіра Е.О., Демчук Л.І. Особливості туризму в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. № 41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-14>.
14. Piekarczyk M. Hot war tourism: The ultimate adventure holiday? In C. Ryan (Ed.), *Battlefield Tourism: History, Place and Interpretation (Advances in Tourism Research)*. *Elsevier*. 2007. P. 153–169. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-045362-0.50019-1>.
15. Bechmann Pedersen S., Noack C. (Eds.). *Tourism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain* (1st ed.). *Routledge*. 2019. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429201127>.
16. Zeid A. Kassouha. Post-conflict tourist landscapes: between the heritage of conflict and the hybridization of tourism activity. *Via* [Online], 15 | 2019, Online since 22 November 2019, connection on 18 January 2024. DOI: <https://doi.org/10.4000/viatourism.3984>.
17. Boyd S.W., Reddy M.V., Kulshreshtha S., Nica M. Post-Conflict Tourism Opportunity Spectrum (POCTOS): a framework for destinations recovering from conflict. *Journal of Sustainable Tourism*, 2023. 31(1), P. 131–148. Advance online publication. DOI: <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1993866>.
18. Моца А.А., Шевчук С.М., Серета Н.М. Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні. *Економіка та суспільство*. 2022. № 41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31>.
19. Reimann M., Kornus O., Patsiuk V., Venherska N., Kholodok V., Palang H. Tourism in Ukrainian frontline communities: trends, challenges, and development prospects. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2023. № 32 (3), 581–597. DOI: <https://doi.org/10.15421/112352>.
20. Martseniuk L., Charkina T., Chernova N., Batmanghlich C. Military Tourism as a Strategic Direction of Internal Tourism in Ukraine. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2023. Vol. 3, № 1. P. 116–127. DOI: 10.31733/2786-491X-2023-1-116-127.
21. ДАРТ представило Концепцію меморіалізації пам'ятних місць. Київщина стане пілотним регіоном. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-predstavilo-konsepciyu-memorializaciyi-pamyatnih-misc-kiyivshchina-stane-pilotnim-regionom> (дата звернення: 20.02.2024).

References:

1. Due to the Russian aggression, 902 monuments of cultural heritage were damaged in Ukraine. Retrieved 16.02.2024 from <https://mcip.gov.ua/news/chez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-902-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny/> [In Ukrainian].
2. Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion. Retrieved 16.02.2024 from <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion>.
3. Ryan, C. (Ed.). (2007). *Battlefield Tourism* (1st ed.). *Routledge*. <https://doi.org/10.4324/9780080548340>
4. Butler, R., & Suntikul, W. (Eds.). (2012). *Tourism and War* (1st ed.). *Routledge*. <https://doi.org/10.4324/9780203107706>
5. Eade, J., & Katić, M. (Eds.). (2017). *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* (1st ed.). *Routledge*. <https://doi.org/10.4324/9781315595436>.
6. Hrusovsky, M., & Noeres, K. (2011). Military tourism. The long tail of tourism: holiday niches and their impact on mainstream tourism. Wiesbaden: Gabler, 87–94.
7. Kliap, M. P., & Shandor, F. F. (2011). Modern types of tourism: education. manual. Kyiv: Znannia, Ukraine, 334. [In Ukrainian].
8. Kadnichanskyi, D., & Kadnichanska, N. (2020). Military tourism: problems of terminology and classification. *Geography, economy and tourism: national and international experience: materials of the XIV International Scientific Conference*. (Lviv, 2020. 09 October). Lviv, 132–138. [In Ukrainian].
9. Kushnarov, V., & Polishchuk, O. (2018). Military tourism as an innovative direction of extreme and cognitive-entertainment tourism. *Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Tourism, 1*, 107–118. [In Ukrainian].
10. Barvinok, N. V. (2022). Prospects for the development of military tourism on the territory of Ukraine after the end of the Russian-Ukrainian war. *Actual problems of the development of the economy of the region, 18(2)*, 206–217. 10.15330/apred.2.18.206-217 [In Ukrainian].
11. Denysyk, H. I., Kiziun, A. H., & Kanskyi, V. S. (2023). The Beligerative Landscapes of Ukraine. *Ukrainian Geographical Journal, 3*, 23–34. <https://doi.org/10.15407/ugz2023.03.023> [In Ukrainian].
12. Hurzhii, O., & Pyliavets, R. (2009). Modern war-historical and war terminology: problematic issues. *Pages of war history of Ukraine, 12*, 19–24. [In Ukrainian].
13. Zarubina, A. V., Sira, E. O., & Demchuk, L. I. (2022). Peculiarities of tourism in a state of war. *Economy and society, 41*. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-14> [In Ukrainian].
14. Piekarz, M. (2007). Hot war tourism: The ultimate adventure holiday? In C. Ryan (Ed.), *Battlefield Tourism: History, Place and Interpretation* (Advances in Tourism Research). *Elsevier*, 153–169. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-045362-0.50019-1>
15. Bechmann Pedersen, S., & Noack, C. (Eds.). (2019). *Tourism and Travel during the Cold War: Negotiating Tourist Experiences across the Iron Curtain* (1st ed.). *Routledge*. <https://doi.org/10.4324/9780429201127>.
16. Zeid A. Kassouha. (2019). “Post-conflict tourist landscapes: between the heritage of conflict and the hybridization of tourism activity”. *Via* [Online], 15 | 2019, Online since 22 November 2019, connection on 18 January 2024. <https://doi.org/10.4000/viatourism.3984>
17. Boyd, S. W., Reddy, M. V., Kulshreshtha, S., & Nica, M. (2023). Post-Conflict Tourism Opportunity Spectrum (POCTOS): a framework for destinations recovering from conflict. *Journal of Sustainable Tourism, 31(1)*, 131–148. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1993866>.
18. Motsa, A. A., Shevchuk, S. M., & Sereda, N. M. (2022). Prospects of the post-war recovery of tourism in Ukraine. *Economy and society, 41*. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31>. [In Ukrainian].
19. Reimann, M., Kornus, O., Patsiuk, V., Venherska, N., Kholodok, V., & Palang, H. (2023). Tourism in Ukrainian frontline communities: trends, challenges, and development prospects. *Journal of Geology, Geography and Geoecology, 32(3)*, 581–597. <https://doi.org/10.15421/112352>
20. Martseniuk, L. Charkina, T., Chernova, N., & Batmanghlich, C. (2023). Military Tourism as a Strategic Direction of Internal Tourism in Ukraine. *Philosophy, Economics and Law Review, 3(1)*, 116–127. 10.31733/2786-491X-2023-1-116-127
21. SATD presented the Concept of memorialization of memorial sites. Kyiv Oblast will become a pilot region. Retrieved 20.02.2024 from <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-predstavilo-koncepciyu-memorializaciyi-pamyatnih-misc-kiyvshchina-stane-pilotnim-regionom> [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії
28.02.2024 р.